

Dr.sc. Filip Škiljan

Djelovanje SKD »Prosvjeta« od 1944. do 1971. godine

Sažetak: SKD »Prosvjeta« osnovana je u Glini 1944. godine. Kroz mnogobrojne svoje djelatnosti Društvo je uspješno osnovalo niz pododbora, tiskalo list »Srpska riječ« (kasnije »Prosvjetu«), bilo nosilac projekata Muzeja Srba u Hrvatskoj, Centralne biblioteke, Arhiva Srba u Hrvatskoj te štamparije i izdavačkog poduzeća. Veći broj tih projekata nikada nije zaživio ili je vrlo kratko trajao i neuspješno završio. Kroz pedesete godine broj pododbora je rastao da bi krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina počeo opadati. Bez obzira na nominalnu podršku »Prosvjeti«, kroz čitavo vrijeme postojanja SKD »Prosvjete« jugoslavenske vlasti su s dozom nepovjerenja zbog straha od nacionalizma promatrali rad društva. Nakon »Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika« SKD »Prosvjeta« je reagirala tražeći poštivanje Novosadskog dogovora. Godine 1971., nakon savjetovanja Glavnog odbora 10. srpnja, na kojem su tražene promjene u ustavu i u udžbenicima povijesti i književnosti, SKD »Prosvjeta« je optužena za antisocijalističke i antisamoupravne stavove. Broj »Prosvjete« u kojem su objavljeni referati sa sastanka 10. srpnja nakratko je bio zabranjen. SKD »Prosvjeta« je krajem 1971. i početkom 1972. godine zamrznuła svoje aktivnosti, a potom je vegetirala do 1980. godine, kada je formalno ukinuta. Rad društva je obnovljen 1993. godine.

Ključne riječi: Srpsko kulturno društvo Prosvjeta; Srbi u Hrvatskoj; 20. stoljeće; kulturna društva

Na temelju Deklaracije o osnovnim pravima naroda i građana Demokratske Hrvatske koja je donesena na Trećem zasjedanju ZAVNOH-a »hrvatski i srpski narod u Hrvatskoj potpuno su ravnopravni« pa je tragom te Deklaracije i na tekovinama antifašističke borbe Srpsko kulturno društvo »Prosvjeta« osnovano je u Glini 18. studenog 1944. godine.¹ Kako piše Čedomir Višnjić, »Prosvjeta« je »uza sve šarenilo motiva i ideja, nesumnjivo bila komunistička organizacija, ali u kojoj će se od prvog dana sukobljavati dva osnovna pola: onaj autentično nacionalni, i instrumentalni«². Na osnivačkoj skupštini u Glini govor je održao dr. Dane Medaković, prvi predsjednik SKD »Prosvjete«. Među ostalim je rekao: »'Prosvjetu' nijesu osnovali bogati trgovci. Tih danas među Srbima nema ... nego su društvo utemeljili ljudi koji nemaju ništa osim dobre volje i ljubavi prema narodu iz koga su potekli.«³ Osnivanje »Prosvjete« popratili su i listovi koji su tada izlazili.⁴ Do

¹ Srpsko-kulturno-prosvjetno društvo »Prosveta«, kako se navodi u odobrenju, dobilo je dozvolu za svoje djelovanje tek 18. kolovoza 1945. godine od Gradskog narodnog odbora u Zagrebu - odjela unutarnjih poslova. (HDA, fond SKD »Prosvjeta«, kutija 3). Treba napomenuti da je tekst nastao na temelju izvornih dokumenata koje je SKD »Prosvjeta« nakon formalnog ukidanja društva predala Hrvatskom državnom arhivu 1980. godine. HDA je primio 125 kutija građe iz SKD »Prosvjete«, a jedna kutija je ostala u Izdavačkom poduzeću »Prosvjeta«. U spomenutoj kutiji su se nalazili najvažniji dokumenti koji su netragom nestali 1991. godine. (Iskaz Branislav Čelap, 1922.g., bivši direktor Izdavačkog poduzeća »Prosvjeta«).

² Č. Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, Zagreb 2003, 204. I Branislav Čelap izjavio mi je da je SKD »Prosvjeta« bila »produžena ruka Partije« i da se ondje »ništa nije smjelo dogoditi što ne odgovara politici Partije«. (Iskaz Branislav Čelap, 1922.g., bivši direktor Izdavačkog poduzeća »Prosvjeta«). Gospodin Čelap zaposlio se u izdavačkoj knjižari »Prosvjeti« 1946. godine. Prvo je bio pomoćnik, potom poslovođa, a zatim direktor knjižare od 1953. godine. Direktor poduzeća ostao je sve do umirovljenja 1985. godine.

³ HDA, fond SKD »Prosvjeta«, kutija 3.

⁴ Tako *Naprijed* piše: »Osnivanje 'Prosvjete' značajan je događaj u nacionalnom i kulturnom razvoju Srba u Hrvatskoj u toku narodnooslobodilačke borbe. To je nov i vrijedan prilog ostvarenju historijskih odluka III

kraja NOB-a »Prosvjeta« je obavljala svoju prosvjetnu i kulturnu djelatnost putem lista »Srpska riječ« i Srpskog pjevačkog društva »Obilić«. Čin osnivanja Društva značio je nastavak i obnavljanje tradicije djelovanja srpskih kulturnih, prosvjetnih, izdavačkih, znanstvenih, privrednih i humanitarnih organizacija koje su u Hrvatskoj djelovale u 19. i početkom 20. stoljeća te obnavljanje i nastavak djelovanja neposrednih prethodnika, »Srpskog kola« (osnovanog 1903. godine) i njegova nasljednika »Seljačkog kola«, a također i tradiciju građanskih i gradskih srpskih kulturnih i prosvjetnih organizacija iz 19. i prve polovice 20. stoljeća, ali i predgrađansku kulturnu tradiciju u srpskim ruralnim zajednicama te kulturnu misiju Srpske pravoslavne crkve.⁵ Ipak, SKD »Prosvjeta« nakon Drugog svjetskog rata teško pridobiva članstvo. Naime, strah koji su Srbi u Hrvatskoj osjećali za vrijeme Drugog svjetskog rata nije mogao nestati preko noći. Marija Radojčić iz Čepina pokušavala je objasniti zašto njezin pododbor ima svega 99 članova iako je u Čepinu Srba mnogo više. Članovi pododbora su na kraju odlučili ići po kućama nastojeći privući mještane da se učlane u pododbor, ali su se ljudi bojali učlaniti. Oni su htjeli pomoći, »davaće nam dobrovoljne priloge i pretplatu, ali se boje učlaniti«. Naime, pamtili su vrijeme kada su popisi na kojima se nalazilo nečije ime značili odvođenje u logor. Ovaj je problem, kako lijepo piše Čedomir Višnjić u svojem djelu »Partizansko ljetovanje«, prisutan i u pododboru Slavenska Požega. Mihajlo Barbulović, kustos gradskog muzeja i predsjednik pododbora, piše 1948. godine: »Moram priznati da sam stvar sa organizacijom pododbora držao mnogo jednostavnijom... Pa to je strašno kako je ovaj naš narod ovde još uvek pod utiskom ustaške strahovlade! ... Prema 'Prosvjeti' pa i prema 'Srpskoj riječi' su toliko nepovjerljivi i hladni da je to upravo strašno. ... Oni čvrsto vjeruju da ih frankovci motre i da će strahovito nastradati onog časa kad se frankovci bilo kakvim putem i načinom dočepaju vlasti...«⁶ Srpska pjevačka društva u istočnoj Slavoniji, ali i u drugim dijelovima Hrvatske, s vremenom su se utopila u poddobre »Prosvjete« kao njihove glazbene sekcije. Naime, jugoslavenskim vlastima

zasjedanja ZAVNOH-a koje su među ostalim proklamirale punu jednakost Hrvata i Srba u Hrvatskoj. ... « (Naprijed, br. 80, 21. studeni 1944.) *Vjesnik* piše sljedeće: »Unazad stotinu i više godina Srbi u Hrvatskoj osnivali su razna kulturna i prosvjetna društva. Njihove težnje i ciljevi poznati su. Međutim, ustaše su na zvjerski način uništili sve knjižnice, kulturne i umjetničke tekovine srpskog naroda, popalili su i uništili sve knjige pisane ćirilicom. Ogromni zadaci sada stoje pred njihovim društvom, koje će krenuti pravim putem, jer će se nalaziti u rukama usitnu pravih sinova srpskog naroda.« (*Vjesnik*, br. 35, 26. studeni 1944.)

⁵ *Srpsko kulturno društvo »Prosvjeta«*, Zagreb 1997, 4-5.

⁶ Č. Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, Zagreb 2003, 206.

bilo je u interesu da se rasformiraju ostaci nacionalnih udruženja i da se stvore podobori organizacije koja je bila pod njihovom kontrolom. Tako su nestala Srpsko pjevačko društvo »Vila« iz Vinkovaca i Srpsko pjevačko društvo »Javor« iz Vukovara. Najdrastičnije je ukinuto Srpsko pjevačko društvo »Sloga« u Dubrovniku, navodno zbog »raspirivanja vjerske i nacionalne mržnje«.⁷

Prvi broj »Srpske riječi«, kasnijeg glasila SKD »Prosvjete«, nosi datum od 10. rujna 1943. godine, a pripremljen je u oslobođenom Otočcu, štampan u Gorskom kotaru u šumi Javornica, u tiražu od 1200 primjeraka.⁸ Sa svojih prvih stranica »Srpska riječ« je pozdravila pobjedu antifašističke koalicije nad Talijanima koji su kapitulirali svega dva dana prije. U Drugom svjetskom ratu list je izlazio na brojnim mjestima, u štamparijama na oslobođenom teritoriju (npr. Turjanski, Korenica, Petrova gora, Slunj, Topusko, Šibenik).⁹ Časopis »Srpska riječ« je u Drugom svjetskom ratu i razdoblju poraća uglavnom objavljivao članke koji su bili vezani za »zločine okupatora i njihovih pomagača«, povijest i kulturu Srba u Hrvatskoj, međunarodna zbivanja te pjesme, biografije, bibliografske prikaze, dopise... »Srpska riječ«, a potom »Prosvjeta« je u godinama nakon Drugog svjetskog rata bila isprva časopis za prosvjećivanje sela, pa je bila namijenjena uglavnom poljoprivrednom stanovništvu. Godine 1952. uredništvo Srpske riječi uvodi posebne stranice za djecu. Prvi broj »Srpske riječi« je čitav, osim naslova, bio štampan na latinici, budući da u štampariji u Javornici nije bilo ćiriličnih slova. Međutim, već sljedeća dva broja »Srpske riječi« štampana su latinicom. U prvom broju je bio objavljen i ovaj tekst koji je nosio naslov »Iz Uredništva«: »Pokretanje Srpske riječi pada baš u doba kada se kod nas i u svijetu zbivaju važni i sudbonosni događaji, pa će naše nastojanje biti, da pravilno obavještavamo narod o svima događajima, da bi ih mogao pratiti i iz njih povlačiti zaključke. Uredništvo će se truditi da sadržaj lista bude pristupačan našim najširim slojevima, kako bi on postao javna

⁷ Č. Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, Zagreb 2003, 218.

⁸ *Prosvjeta*, *Mjesečnik Srpskog kulturnog društva Prosvjeta*, septembar-oktobar 1968, br. 574-575, 1-2.

⁹ Od dana pokretanja »Srpska riječ« izlazi najprije kao glasilo Narodno-oslobodilačkog pokreta, a od 5. srpnja 1944. (dakle od broja 17) nadalje izlazi kao organ Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a. Od svibnja 1945. godine ovaj list izlazi kao organ Glavnog odbora Srba u Hrvatskoj; od srpnja 1951. godine prelazi s novinskog formata u format časopisa i izlazi kao mjesečnik i organ Srpskog kulturno-prosvjetnog društva »Prosvjete« sve do listopada 1952. godine, kada se mijenja naziv društva u Srpsko kulturno društvo »Prosvjeta«, a od siječnja 1955. godine časopis mijenja naziv u »Prosvjeta«, pod kojim izlazi do 1971. godine.

govornica našeg naroda i da bi svaki pojedinac preko njega mogao iznijeti svoja zapažanja po svim pitanjima koja se postavljaju pred nas. I ako je naš list namijenjen prvenstveno Srbima u Hrvatskoj, nismo za sada u mogućnosti da ga šampamo ćirilicom zbog pomanjkanja slova, no nadamo se da ćemo naskoro uspjeti otkloniti taj nedostatak...«¹⁰ U izvještaju Tanasija Radosavljevića koji je 1951. godine poduzeo put u Slavoniju stoji kako je u selu Lužani kod Slavanskog Broda naišao na »skroz-naskroz pogrešan stav Srba – članova KP – prema 'Prosvjeti' i 'Srpskoj riječi'. Po njihovom rezonovanju, nacionalno pitanje je preživjelo i pripada prošlosti, pa tako i 'Prosvjeta' i 'Srpska riječ', jer nose srpsko ime.«¹¹

Organiziranje Srba u Hrvatskoj vrlo je vjerojatno bilo najjače upravo u razdoblju poraća (između 1945. i 1948. g.). Tako je 30. rujna 1945. održan Prvi kongres Srba u Hrvatskoj. Ovaj je kongres predstavljao najveći sabor Srba u Hrvatskoj ikada održan. Na njemu je sudjelovalo 30000 delegata – predstavnika Srba iz svih krajeva Hrvatske. Na Kongresu su bili prisutni i mnogobrojni Hrvati, te predstavnici Narodnih frontova iz svih republika Jugoslavije. Na ovome kongresu donesena je i Rezolucija od 19 točaka. Među ostalim točkama, osma je točka najvažnija za Srpsko kulturno društvo »Prosvjeta«. U toj točki stoji ovako: »Uzdizaćemo našu srpsku kulturu i razvijati je preko Srpskog kulturno-prosvjetnog društva 'Prosvjeta'«. ¹² SKD »Prosvjeta« odmah nakon Drugog svjetskog rata daje temelje brojnim budućim institucijama Srba u Hrvatskoj. Tako su osnovani Muzej Srba u Hrvatskoj, Centralna biblioteka i Arhiv, izdavačka knjižara »Prosvjeta« (prije toga se zvala knjižara »Velebit« na Cvijetnom trgu), Štamparija »Prosvjeta« i Srpsko pjevačko društvo »Obilić«. Konstantan rad na terenu omogućio je i stvaranje niza pododbora čiji se broj povećavao svake godine u vremenu poraća. U 1945. i 1946. godini osnovano je 60 pododbora.¹³ Pododbori su se dijelili na gradske i seoske. Prvi odbori imaju smisla i po

¹⁰ *Srpska riječ*, br. 1, 10. septembra 1943., 1.

¹¹ HDA, fond SKD »Prosvjeta«, kutija 8.

¹² U *Vjesniku* je tih dana izašao niz članaka o Kongresu Srba u Hrvatskoj. Vidi npr. članke u *Vjesnik*, br. 129, 19. rujna 1945., str. 1; *Vjesnik*, br. 133, 23. rujna 1945., str. 1; *Vjesnik*, br. 136, 27. rujna 1945., str. 1; *Vjesnik*, br. 138, 29. rujna 1945., str. 1; *Vjesnik*, br. 139, 30. rujna 1945., str. 1-4; *Vjesnik*, br. 141, 3. listopada 1945., str. 2-3; *Narodni list*, br. 108, 2. listopada 1945., str. 1-2; *Srpska riječ*, br. 68, 27. rujna 1945. O Kongresu vidi i u: *Prosvjeta*, *Mjesečnik Srpskog kulturnog društva Prosvjeta*, septembar-oktobar 1968, br. 574-575, 16-18.

¹³ HDA, fond SKD »Prosvjeta«, kutija 1. Prvi pododbor »Prosvjete« osnovan je u Srpskim Moravicama 25. ožujka 1945. i 1947. je brojao 235 članova. U Zagrebu je odbor osnovan treći po redu i brojao je 1947. 700 ljudi. U Petrinji, Osijeku, Ličanima kod Našica, Plaškom, Karlovcu, Šibeniku, Gospiću, Garešnici, Kninu,

svom nastanku i po svom radu, a ovi drugi, seoski, teško da su u to vrijeme imali smisla, budući da tada, selo zbog bijede i neimaštine »ne pokazuje volju ni za čim«¹⁴. Gradski su pododbori nastali na sastancima malobrojnog austrijskog i starojugoslavenskog srpskog građanstva, koje je imalo potrebe za kulturnim i nacionalnim sadržajima. Seoski pododbori zapravo su činili »političku vojsku«, tj. članovi Prosvjete uglavnom su bili i članovi KP.¹⁵ Pododbori su se u tim prvim godinama nakon rata uglavnom bavili skupljanjem knjiga¹⁶, građenjem škola, proslavama pojedinih praznika, podizanjem spomenika¹⁷, održavanjem predavanja i organizacijom analfabetskih tečajeva. »Nepismenost u našem narodu velika je. Osobito su Srbi nepismeni. To je naš teški teret koga moramo što prije da skinemo s leđa narodnih. ... Tu je za danas Prosvjetin glavni zadatak.«¹⁸ Najznačajniji je bio Glavni odbor u Zagrebu koji je osnovan 12. kolovoza 1945. godine. »Glavni odbor u Zagrebu ima svoje velike zadatke. On se brine o radu svih pododborova i o kulturno-prosvjetnom uzdizanju svih Srba u Hrvatskoj.«¹⁹ Stoga u uputama za rad pododborova stoji da polovinu svojih članarina moraju slati Glavnom odboru u

Benkovcu, Bjelovaru, Novoj Gradišci, Daruvaru, Iloku, Orahovici, Čepinu, Vukovaru i Pakracu pododbori su osnovani 1945. godine. U 1946. godini osnovano je 36 pododborova, a u 1947. 57 pododborova, u 1948. 73 pododborova. Kasnije godišnji broj osnovanih pododborova pada. Velik broj osnovanih pododborova nije zaživio. (HDA, fond SKD »Prosvjeta«, kutija 28).

¹⁴ Č. Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, Zagreb 2003, 214.

¹⁵ Č. Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, Zagreb 2003, 214.

¹⁶ Glavni odbor u Zagrebu brinuo se da pojedini pododbori dobiju što je moguće više knjiga, pa su dijelili knjige pedesetih godina ovim pododborima: Dragotina, Trgovi, Suha Mlaka, Ličko Petrovo Selo, Ostrvica, Omsica, Koprivna, Mogorić, Gložde, Bučje, Kapelna i Draškovac-Niševići, a šezdesetih Titovoj Korenici, Vojniću, Krnjaku, Obrovcu, Donjem Lapcu, Voćinu, Malom Gradcu, Žegar, Divoselu, Metku, Mogoriću, Kruškovcu, Rudopolju, Očestovu i Medari-Trnava. Mnogi su se poslije javljali Glavnom odboru zahvaljujući na knjigama. Tako se javio pododbor u Titovoj Korenici koji piše ovako: Do prije godinu dana u našem mjestu nije postojala ni jedna ustanova koja bi se bavila širenjem i propagandom knjige. I upravo je Prosvjetinim poklonjenim knjigama znatno pomognuto da organizujemo jedan takav centar i da ga uspješno razvijamo dalje. (*Vjetrom vijani*, Spomenica SKD Prosvjeta, Zagreb 1971, 18-19).

¹⁷ Prosvjetini pododbori su tako pomogli podići niz spomen-obilježja u Hrvatskoj. Kao primjere navodim spomenik Marku Oreškoviću u Korenici, Vladimiru Nazoru na Plitvicama, poprsje Nikoli Tesli u Smiljanu, spomen-ploču u Pješčanici kod Gvozda, spomen-ploču na školi u Vrhovinama i spomenik Silviju Strahimiru Kranjčeviću. Također su sudjelovali u podizanju spomen-muzeja rodne kuće Petra Preeradovića u Grabrovnici kod Pitomače te priložili knjige za tamošnju knjižnicu, spomenika žrtvama fašizma u Glini i spomenika Njegošu na Cetinju, spomen obilježja Bošku Buhi. (HDA, fond SKD »Prosvjeta«, kutija 20 i *Vjetrom vijani*, Spomenica SKD Prosvjeta, Zagreb 1971, 16.) SKD »Prosvjeta« je također inicirala stvaranje Muzeja Nikole Tesle u Gospiću 1970. godine, što je vidljivo iz dopisa koji su slali Muzeju Nikole Tesle u Beogradu, ali zbog nedostaka materijalnih sredstava taj projekt nikada nije zaživio. »Prosvjeta« je također sudjelovala i u organizaciji znanstvenog skupa povodom 25 godišnjice proboja obruča na Petrovoj gori 1967. godine. (HDA, fond SKD »Prosvjeta«, kutija 36). Više o tome vidi i u: *Vjetrom vijani*, Spomenica SKD Prosvjeta, Zagreb 1971, 26-28.)

¹⁸ HDA, fond SKD »Prosvjeta«, kutija 3.

¹⁹ HDA, fond SKD »Prosvjeta«, kutija 3.

Zagrebu. Njemu je na čelu bio dr. Branko Dragišić, a imao je nekoliko sekcija: sekcija za narodnu istoriju i folklor Srba u Hrvatskoj, sekciju za književnost i umjetnost, sekciju za knjižnicu i čitaonicu, sekciju za narodno zdravlje, sekciju za priredbe, sekciju za predavanja²⁰, sekciju za zaštitu i zbrinjavanje djece palih ratnika, sekciju za privredna i tehnička pitanja i omladinsku sekciju. Pododbori su, dakako, slali molbe da dobiju za svoja mjesta potrebne aparate, predmete ili opremu. Tako su stanovnici sela Srpsko Selište kod Kutine molili jedan »prijemni radio aparat«. Molbu je potpisalo 78 stanovnika Srpskog Selišta. I uistinu, Srpsko kulturno društvo »Prosvjeta« nabavlja aparat za Novu godinu 1947.²¹ Koliko je SKD »Prosvjeta« bila značajna udruga, govori činjenica da su 1947. godine u glavnom odboru sjedili potpredsjednik vlade NRH Duško Brkić, ministar industrije NRH Rade Žigić, ministar šumarstva NRH Stanko Čanica Opačić, ministar pravosuđa NRH Nikola Sekulić, potpredsjednik Vrhovnog suda NRH dr. Čedo Rajačić, potpredsjednica AFŽ za NRH Kata Pejnović i ministar drvne industrije NRH Simo Todorović, ali i niz drugih utjecajnih osoba (direktori, tajnici, zamjenik javnog tužioca, pravnici, književnici...)²² SKD »Prosvjeta« se tijekom pedesetih godina povećava. Osnivanje niza pododborova »Prosvjeti« otvara mogućnosti boljeg djelovanja u pojedinim regijama. Možemo zaključiti da su do kraja pedesetih godina sve regije u Hrvatskoj u kojima Srbi čine relativnu ili apsolutnu većinu dobro pokrivena pododborima. »Prema najnovijim podacima u registar Glavnog odbora uvedeno je preko 200 pododborova²³, koji

²⁰ Predavanja su organizirala i drugi pododbori SKD »Prosvjete«, a neke od tema predavanja i predavači u Zagrebu su bile: dr. Fran Tućan, »Minerali snaga naroda«, dr. Julije Budisavljević, »O upali slijepog crijeva«, dr. Bubanović, »O Mendeljejevu«, dr. Bach, »Istoriski spomenici Srba u Hrvatskoj«, dr. Ugrenović, »Šuma i čovjek«, dr. Luka Marić, »Rudno blago Jugoslavije«, dr. Ivančević, »O penicilinu«, Čanica Opačić, »Počeci Narodnooslobodilačke borbe na Kordunu«... (vidi u: HDA, fond SKD »Prosvjeta«, kutija 1).

²¹ HDA, fond SKD »Prosvjeta«, kutija 13. SKD »Prosvjeta« podijelila je do 1952. radio-aparate pododborima u Žegar, Smokoviću, Severinu kod Bjelovara, Bijeli, Imsovcu, Malom Gradcu, Mogoriću, Glavini, Ivoševcima, Komogovini, Dugoj Rijeci, Plaškom, Palači, Turjanskom, Dubokoj kod Požege, Cvijanović Brdu, Titovoj Korenici, Boviću.

²² HDA, fond SKD »Prosvjeta«, kutija 2.

²³ Prema izvještaju iz 1957. godine u Hrvatskoj je tada bilo 292 pododborova »Prosvjete«. Navodno je najveći broj pododborova bio 1961. godine (303 pododborova). (podatak preuzet iz: *Vjetrom vijani*, Spomenica SKD Prosvjeta, Zagreb 1971, 16). Godine 1971. postoji svega 100 pododborova. (HDA, fond SKD »Prosvjeta«, kutija 10). Pododbori su se gasili uglavnom zbog lošeg materijalnog stanja. U izvještajima koje piše glavni odbor u Zagrebu o stanju pojedinih pododborova kod velikog broja pododborova stoji da »uopće ne rade«, »da se ne javljaju od osnutka«, »da se ne javljaju od nekog datuma« ili da »rade, ali se ne javljaju« i slično. U navedenom izvještaju se vidi osipanje pododborova već sredinom pedesetih godina. (HDA, fond SKD »Prosvjeta«, kutija 28).

u svojim sekcijama obuhvaćaju oko 8000 članova²⁴, izvještava generalni sekretar SKD »Prosvjete« 1960. godine. On također izvještava kako je »u okviru pododbora djelovalo u izvještajnom periodu (1957. – 1960., op.a.) 53 čitaonice, 40 knjižnica sa preko 12000 knjiga, 58 folklornih grupa, 103 dramske, 16 pjevačkih i 64 tamburaške sekcije, zatim 16 šah sekcija itd.« Kao pozitivne primjere općeg napretka ističe sela u Srijemu i istočnoj Slavoniji u kojima djeluje pododbor, gdje velik broj domaćinstava posjeduje radio-aparate.²⁵ Međutim, kao problem ističe da svega 26 pododbora ima društvene prostorije. Iz izvještaja je jasno vidljivo da poddbori »Prosvjete« surađuju s hrvatskim kulturno-umjetničkim društvima kao što je »Seljačka sloga«²⁶. Vidljivo je također kako je sekretar posebno ponosan na neke poddobre; među njima tada spominje pododbor u Sremskim Lazama »čiji su članovi, gotovo stopostotno učlanjeni u Socijalistički savez«²⁷ i koji je izgradio dom kulture, pododbor u Boboti, koji ima knjižnicu s televizorom, u Tenji, koji ima čitaonicu s dnevnom štampom, u Karlovcu koji broji rekordnih 850 članova, u Crkvenom Boku koji prikazuje filmove u mjestu i koji je sudjelovao u gradnji škole, doma, zdravstvene stanice i postavljanju telefonske centrale itd.²⁸ Izgradnja škola bila je jedna od djelatnosti SKD »Prosvjete«.²⁹ Generalni sekretar ističe također kako važnu ulogu imaju i škole u pojedinim mjestima koje raspčavaju list »Prosvjeta«, pa spominje kao najznačajniju školu u Markušici kod Vinkovaca koja mjesečno raspča do 150

²⁴ Očito se početkom šezdesetih godina broj pododbora smanjuje. U registru Glavnog odbora tada je evidentirano 160 pododbora sa 6460 članova. (HDA, fond SKD »Prosvjeta«, kutija 7).

²⁵ HDA, fond SKD »Prosvjeta«, kutija 3. U izvještaju se navodi da u Tenji ima već 350 radio-aparata, Boboti 160, Bijelom Brdu 150, Srijemskim Lazama 100).

²⁶ Prema iskazu Branislava Čelapa Partija je željela fuzionirati Izdavačko poduzeće »Prosvjetu« i »Seljačku slogu«, ali su je u tim namjerama spriječili Čelapovi poznanici iz Udruženja izdavača i knjižara. (Iskaz Branislav Čelap, 1922.g., bivši direktor Izdavačkog poduzeća »Prosvjeta«). Kasnije je u planu bilo fuzioniranje Izdavačkog poduzeća »Prosvjeta« s Nakladnim zavodom Matice Hrvatske, a nakon toga i s Informatorom.

²⁷ U uputama za rad pododbora stoji kako »članovi »Prosvjete« treba da budu i članovi AFŽ i USAOH« (HDA, fond SKD »Prosvjeta«, kutija 3.) Osim toga napominje se kako je Prosvjeta kao masovna organizacija dio Narodnog fronta i kako se za svaku akciju treba dogovoriti s predstavnicima Narodnog fronta u mjestu.

²⁸ Kao istaknute poddobre treba spomenuti svakako i pododbor u Medarima-Trnavi koji je šezdesetih godina imao nekoliko sekcija, uređene društvene prostorije, kino-dvoranu, knjižnicu i čitaonicu s televizorom, zatim poddobre u Golubiću, u Malom Gradcu, u Velikoj Gradusi, u Primišlju, u Negoslavicima, u Borojevićima, u Komogovini, u Veljunu i u Gornjem Hrastovcu. (HDA, fond SKD »Prosvjeta«, kutija 7).

²⁹ Društvo je sudjelovalo većim dijelom u izgradnji škola u Bačkovici, Kometniku, Bruvnu, Parčićima, Perjasici, Crkvenom Boku, Kutinici i Lončarici. Tu činjenicu Društvo ističe kada traži javno priznanje od Izvršnog vijeća Sabora SR Hrvatske. (HDA, fond SKD »Prosvjeta«, kutija 20).

primjeraka.³⁰ Pododbori su se vrlo često i natjecali. Prvo natjecanje je već spomenuto takmičenje u aktivnosti pododbora u širenju Srpske riječi. Posebno značajno je bilo takmičenje 1965. godine povodom dvadesete godišnjice oslobođenja Jugoslavije, gdje je prvo mjesto u aktivnosti osvojio pododbor u Strmici.³¹

Spomenuto stvaranje pojedinih institucija Srba u Hrvatskoj teklo je mukotrpno i vrlo često neuspješno. Situacija sa Srpskim pjevačkim društvom »Obilić« funkcioniorala je do 1948. godine. SPD »Obilić« i HPD »Lisinski« spojili su se u pjevačko društvo »Bratstvo i jedinstvo« 13. travnja 1949. godine.³² Slično se dogodilo i s Centralnom bibliotekom Srba u Hrvatskoj. U Biblioteci se nalazio materijal koji je potjecao iz predratnih eparhijskih knjižnica u Pakracu, Plaškom, Orahovici, Lepavini i Gomirju. Tome su poslije pridodavane i kupovine novih knjiga. Centralna biblioteka je do 1950. godine imala oko 20000 svezaka, a tada je angažiran Ognjeslav Aranicki koji je trebao spomenute knjige katalogizirati. Aranicki je na tavanu u Preradovićevoj 21 pronašao niz interesantnih knjiga iz XIV i XV stoljeća koje su prije bile vlasništvo spomenutih eparhija. Knjige su, kako je vidljivo iz izvještaja Aranickog, bile razbacane i njih je Aranicki sam sa svojim pomoćnikom prenio u radne prostorije.³³ Ipak, bez obzira na stalnog bibliotekara, knjižnica je likvidirana 1952. godine te su knjige predane knjižnici JAZU i Muzeju Srba u Hrvatskoj.³⁴ »Prosvjeta« se, kako navodi Višnjić, očito osjetila pritisnuta postavljanjem pitanja vlasništva nad tim knjigama od strane Srpske pravoslavne crkve, pa da bi izbjegla veće probleme, knjige predaje knjižnici JAZU. Nije dobro prošao ni Muzej Srba u Hrvatskoj.³⁵ Najveći dio građe koja se nalazila u Muzeju bio je crkveno vlasništvo, tj. građa koju su djelatnici Muzeja za umjetnost i obrt spasili početkom Drugog svjetskog rata odnijevši je u Zagreb. Muzej su vodili Branko Sučević,

³⁰ Povodom 10-godišnjice svojeg postojanja i rada SKD Prosvjeta je zajedno s redakcijom Srpske riječi pred kraj školske godine 1954./55. donijelo odluku da se nagrade vrijedni i marljivi učenici u nizu sela. Pored ostalog, Glavni odbor Društva brinuo se o tome gdje rade najbolje pododbori, pa je redakcija Srpske riječi nagradila one koji su najuspješnije raspačavali Srpsku riječ. (*Vjetrom vijani*, Spomenica SKD Prosvjeta, Zagreb 1971, 17).

³¹ *Vjetrom vijani*, Spomenica SKD Prosvjeta, Zagreb 1971, 20-21.

³² Č. Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, Zagreb 2003, 222. O Srpskom pjevačkom društvu »Obilić« vidi u: Srpsko kulturno društvo »Prosvjeta« 1944-1969., Zagreb 1970, 44-46.

³³ HDA, fond SKD »Prosvjeta«, kutija 8..

³⁴ Č. Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, Zagreb 2003, 222-225. O knjižnici vidi u: Srpsko kulturno društvo »Prosvjeta« 1944-1969., Zagreb 1970, 38-39.

³⁵ O Muzeju Srba u Hrvatskoj vidi ukratko u: Srpsko kulturno društvo »Prosvjeta« 1944-1969., Zagreb 1970, 40-43.

imenovan na inicijativu Dušana Brkića, i asistent Fedor Moačanin. Iz početka je Muzej Srba u Hrvatskoj bio dio Muzeja za umjetnost i obrt, a od 1948. godine postao je odjel Povijesnog muzeja Hrvatske. Za vrijeme postojanja Muzeja organizirano je mnoštvo izložbi. Stalni se postav planirao za vrijeme kada će Muzej Srba u Hrvatskoj postati samostalna institucija. Međutim, to nikada nije ostvareno. Premda je Muzej 1952. godine formalno postao samostalan, zbog neadekvatnih prostora, nikada praktički nije osamostaljen. U Hrvatskom povijesnom muzeju i danas se čuva građa koja pokazuje kako je trebao izgledati stalni postav.³⁶ Planovi pokazuju kako je Muzej trebao imati devet prostorija u kojima je kronološki prikazana povijest Srba u Hrvatskoj. Usprkos tome što Muzej nikada nije zaživio kao zasebna institucija, bile su organizirane mnogobrojne izložbe tijekom perioda njegova egzistiranja kao odjela Hrvatskog povijesnog muzeja³⁷. Kad je kustosica odjela Muzeja Srba u Hrvatskoj u okviru Hrvatskog povijesnog muzeja Vera Borčić otišla u mirovinu, Srpska pravoslavna crkva je početkom osamdesetih zatražila povrat građe. Prvo su predmeti vraćeni Zagrebačkoj eparhiji 1983. godine, a potom i Gornjokarlovačkoj i Pakračkoj 1984.³⁸ »Prosvjeta« se u okviru svojih kulturnih djelatnosti također brinula i o spomenicima crkvenog graditeljstva. Tako je Đurđe Bošković slao »Prosvjeti« izvještaje o tome koje bi manastire trebalo obnoviti ili popraviti. Predlagao je, među ostalim, da se obnove manastiri Krka, Krupa, Orahovica, Gomirje i Lepavina. Također je kod pojedinih manastira davao točne upute koji je materijal potreban za njihovu obnovu.³⁹ »Prosvjeta« je formalno osnovala i Arhiv Srba u Hrvatskoj. Pisali su i govorili da je riječ o dva vagona građe, uglavnom iz crkvenog izvora. Krajem 1950. godine Ministarstvu za nauku i kulturu NRH obraćaju se Čedo Rajačić i Vojin Jelić moleći sređivanje te građe unutar Muzeja Srba u Hrvatskoj. Za taj im se posao čak i ponudio dr. Vale Vouk mlađi, ali od

³⁶ HPM, Muzej Srba u Hrvatskoj, kutija 102/103, skica za postav muzejskih izložbenih dvorana.

³⁷ Kronološki: 1950. godine održana je izložba *Srpske knjige i štampe u Hrvatskoj*, 1955. godine *Krajiško-seljačka buna 1755. godine*, 1959. godine *Izložba ikona*, 1960. godine *Grafika XVIII i XIX vijeka – slikarstvo XIX vijeka iz zbirke Muzeja Srba u Hrvatskoj*, 1962. godine *Ilustracija srpske štampane knjige od XV do sredine XIX vijeka*, 1963. godine *Obrovački odbor i bosanski ustanak 1875. – 1878.*, 1964. godine *Ikona od Bizanta do baroka*, 1965. godine *Izložba ikona*, 1966. godine *Izložba rukopisnih knjiga*, 1967. godine *Ikone od XVI do XIX vijeka* i 1969. godine *Iz kulturne prošlosti Srba u Hrvatskoj*. Muzej Srba u Hrvatskoj sudjelovao je u izradi još brojnih drugih izložaba. (*Vjetrom vijani*, Spomenica SKD Prosvjeta, Zagreb 1971, 38).

³⁸ HPM, Dokumentacija o predaji građe iz bivšeg Muzeja Srba u Hrvatskoj Srpskoj pravoslavnoj crkvi.

³⁹ HDA, fond SKD »Prosvjeta«, kutija 17.

svega toga nije bilo ništa.⁴⁰ Što se tiče izdavačkog poduzeća »Prosvjeta«, u godinama nakon rata najomiljeniji pjesnik čije su knjige izdavali bio je Branko Ćopić. Osim srpskih pjesnika i pisaca izdavačko poduzeće željelo je objavljivati i »specifičnu biblioteku« u kojoj su kao teme i autori bili istaknuti Antun Barac koji je trebao pisati o Dositeju Obradoviću, Radoslav Grujić koji je trebao pisati o historiji srpskih kulturnih spomenika u Hrvatskoj, V. Bogićević o ustancima u Bosni i Hercegovini, J. Radmanović o Divoselu, B. Sučević o Vojnoj krajini, F. Moačanin o Petru Jagodiću-Kuridži i buni Morlaka, M. Gušić o narodnom folkloru Srba u Hrvatskoj, B. Magarašević o političkim vezama između Srba i ostalih Slovena i Antun Barac o Đuri Daničiću.⁴¹ Ipak, do izdavanja »specifične biblioteke« nije došlo. U prvoj godini rada izdavačkog poduzeća objavljeno je 20 knjiga, a već u drugoj godini čak 32. Posebno mjesto u izdavačkoj djelatnosti »Prosvjete« predstavlja njezin kalendar koji je redovito izlazio između 1946. i 1958. godine i u kojem su se nalazili prilozi iz NOB-a, književni prilozi, znanstvena građa i prilozi iz svakodnevnog života; a kasnije izlazi i Ljetopis SKD »Prosvjete«. I »Prosvjetina« štamparija nastala je na temeljima »Srpske štamparije«. Nakon Drugog svjetskog rata nastavila je s radom kao Zadrugna štamparija, a 1947. godine prešla je, odlukom skupštine zadrugara i rješenjem Vlade NRH, u sastav SKD »Prosvjeta«. Godine 1957. SKD »Prosvjeta« ustupa »Borbi« svoju štampariju, a NIP »Borba« 1962. godine ostavila strojeve novoosnovanom poduzeću »Zagreb« prekršivši tako jednu od svojih osnovnih obaveza preuzetih prilikom sklapanja ugovora 1957. godine. Kasnije se grafičko poduzeće »Zagreb« fuzioniralo s »Informatorom« a potom su rasprodani svi štamparski strojevi SKD »Prosvjete«, a nakon toga je zatražena nacionalizacija zgrade u Preradovićevoj ulici br. 21, koja je sve to vrijeme bila vlasništvo »Prosvjete«. Gradska uprava Zagreb, Sekretarijat za komunalne poslove, građevinarstvo i saobraćaj, po službenoj dužnosti donosi rješenje od 9. siječnja 1968. kojim je zgrada u Preradovićevoj ulici nacionalizirana.⁴²

Zašto je »Prosvjeta« u toj fazi svoga djelovanja očito bila namjerno oslabljivana? Odgovor na to pronalazimo u referatu Svetozara Zeca »Mjesto i uloga Srpskog kulturnog

⁴⁰ Č. Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, Zagreb 2003, 226-227.

⁴¹ Č. Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, Zagreb 2003, 229.

⁴² O štampariji vidi u: Srpsko kulturno društvo »Prosvjeta« 1944-1969., Zagreb 1970, 35-37.

društva Prosvjeta u savremenim društvenim kretanjima⁴³ iz kraja 1970. ili početka 1971. godine. Ondje naime stoji kako je »nacionalni momenat potiskivan sve do potpunog zapostavljanja«. Kroz tu rečenicu nagadamo što se zapravo dogodilo. »Prosvjetu« su socijalističke vlasti smatrale rasadnikom klica nacionalizma iako se Društvo konstantno ograđivalo od bilo kakvih nacionalističkih ili šovinističkih ideja. »Također iz političkih razloga došlo je i do kadrovske slabljenja svih organa SKD »Prosvjeta«, jer su mnogi istaknuti Srbi, članovi CK SKH i zastupnici Sabora SR Hrvatske, smatrali da aktivnost u SKD »Prosvjeti« nije više na liniji Saveza komunista, jer su nacije prevaziđene.« U referatu se zaključuje da »Prosvjeta« životari već dug niz godina. Razlog tome autor referata pronalazi u »slaboj materijalnoj i kadrovskoj osnovi društva«. Autor je svjestan da su u sedamdesetima oblici rada kojima se »Prosvjeta« služila bili zastarjeli. Osim toga, nikakav »naučno-istraživački rad« nije bio pokrenut, iako je to bio jedan od osnovnih zadataka društva. Zec se tuži da SKD »Prosvjeta« nije dovoljno surađivala s JAZU, Sveučilištem u Zagrebu, »Školskom knjigom« te zaključuje kako ni te institucije nisu željele surađivati s »Prosvjetom«, što je dovelo do marginalizacije Društva u kulturnom životu Hrvatske. Smanjivanje broja pododbora zasigurno je rezultat lijenosti i nedostatka materijalnih sredstava.⁴⁴ Autor referata smatrao je da je potrebno ići tako daleko da se promijeni ne samo koncepcija samog društva, već i naziv, pa je predlagao »Prosvjeta«, Matica Srba u Hrvatskoj, »Prosvjeta« Zajednica Srba u Hrvatskoj ili Srpska »Prosvjeta«. Kao problem nametnuo se i koncept lista »Prosvjeta« koji se početkom sedamdesetih pokazao nedovoljno aktualnim i atraktivnim. Predloženo je također da se osnuje i časopis za naučna i kulturna pitanja. U planu je također bilo i osnivanje Muzeja Srba u Hrvatskoj i Centralne biblioteke, a za sve te institucije »Prosvjeta« je predlagala izgradnju nove zgrade u kojoj bi bile smještene. Od svega toga nije bilo ništa. »Prosvjeta« je u to vrijeme (početkom sedamdesetih) bila potpuno bez vlastitih prihoda.

⁴³ HDA, fond SKD »Prosvjeta«, kutija 10.

⁴⁴ O smanjivanju broja pododbora je već pisano, ali ilustrativan je primjer iz Bujavice, sela pokraj Pakraca. Ondje je direktorica lokalne škole Ankica Ignjatović 1958. godine pisala generalnom sekretaru »Prosvjete« Vojinu Jeliću kako je u Bujavici nekada postojao pododbor »Prosvjete«, a kako ga sada više nema budući da »nitko nije vodio brigu i zato je rad prestao«. Direktorica Ignjatović nije sigurna »da li bi se rad pododbora mogao ponovo oživiti, jer je rad sa ljudima u ovom selu malo težak, zbog toga što je to selo vrlo malo pa mi je teško odabrati suradnike, jer nekoliko 'najvrednijih' radi u oformljenim organizacijama.« Radilo se očito o jednom svjetlom primjeru, jer u većini slučajeva nije bilo nikoga da pododbor podigne »na noge«. (HDA, fond SKD »Prosvjeta«, kutija 48).

Društvo je za 1971. godinu tražilo dotaciju od države od 950.868,00 dinara, a dobivala je znatno manje i s velikim zakašnjenjem. Kada znamo da je »Prosvjeta« nekada dobivala 4.000.000 dinara godišnje postaje jasno da je država ovome društvu značajno smanjila dotaciju.

I onda je došla 1967. godina kada su sve važnije kulturno-znanstvene ustanove u Hrvatskoj potpisale »Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika«, koja je izazvala oštre polemike unutar jugoslavenskih unitarističkih krugova. SKD »Prosvjeta« je 28. ožujka 1967. godine osudila Deklaraciju. »Izvršni odbor Glavnog odbora SKD 'Prosvjete' osudio je 'Deklaraciju' i 'Predlog' (radi se Predlogu za razmišljanje koji je potpisala grupa književnika iz Beograda, op.a.). Izvršni odbor u tim aktima, htjeli to njihovi autori ili ne htjeli, vidi pokušaj da se izmjedju bratskih naroda naše višenacionalne zajednice, a naročito izmjedju hrvatskog i srpskog naroda u Hrvatskoj posiju klice nepovjerenja i netrpeljivosti te ubaci sjeme razdora i šovinizma...«⁴⁵ Glavni odbor potom zaključuje da je »trebalo postupiti onako kako su to prije 13 godina učinili u Novom Sadu naši istaknuti lingvisti i književnici, kad su se dogovorili o srpskohrvatskom, odnosno hrvatskosrpskom književnom jeziku.«⁴⁶ Tri godine kasnije, 12. lipnja 1970. Josip Broz Tito odlikovao je »Prosvjetu« Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom, povodom dvadeset i pet godina osnivanja i rada. Potom je, četiri godine nakon Deklaracije, u jeku Hrvatskog proljeća 10. srpnja 1971. godine, održano savjetovanje Glavnog odbora SKD »Prosvjete« u Zagrebu.⁴⁷ Predsjednik SKD »Prosvjete« Milan Zjalić tom je prilikom rekao: »Bit pitanja je prije svega u tome da se Ustavom utvrde oblici ostvarenja nacionalne ravnopravnosti Srba u Hrvatskoj i nacionalne osobitosti na području obrazovanja, kulture, jezika i pisma...« U biti, te godine, osim ustavnih amandmana⁴⁸, doneseni su prijedlozi nastavnih planova i programa

⁴⁵ HDA, fond SKD »Prosvjeta«, kutija 84.

⁴⁶ SKD »Prosvjeta« je posebno isticala kako srpskom narodu istočne Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema posebno odgovaraju utvrđeni standardi i norme Novosadskog sporazuma te pravopis dviju Matica »Kao baza za njegovo dalje razvijanje i unapređivanje«. (HDA, fond SKD »Prosvjeta«, kutija 84).

⁴⁷ *Vjesnik*, 11. srpnja 1971., 2.

⁴⁸ Oko ustavnih amandmana koji su te godine doneseni SKD »Prosvjeta« je također imala niz primjedbi. Momčilo Kosović, diplomirani pravnik donosi niz primjedbi u svojem tekstu koji je objavljen i u »Prosvjeta«, septembar 1971., br. 610, 16. U dijelovima amandmana 4. i 5. koji se tiču Srba u Hrvatskoj omogućeno je Srbima u Hrvatskoj da »slobodno i ravnopravno upotrebljavaju i razvijaju svoj jezik i pismo, razvijaju svoju kulturu, organiziraju odgoj i obrazovanje na svom jeziku i u tu svrhu stvaraju se potrebni uvjeti u odgovarajućim ustanovama i organizacijama« (am. 4), a stav 1. točka 2. amandmana 5. je

za osnovne i srednje škole koji »sa stanovišta nacionalne ravnopravnosti srpskog naroda u Hrvatskoj je neprihvatljiv...«⁴⁹. Glavni odbor je tražio da taj program ne stupi na snagu. Pojedinci su tražili otvoreno »svoje škole«, jer »drugog izlaza nema«. Čak su išli tako daleko da su tražili da se »mora kreirati vlastiti program koji će voditi računa o nacionalnom, ali i o univerzalnoj biti umjetnosti i sveukupne kulture«.⁵⁰ Neki su, pak, uspoređivali talijansku nacionalnu manjinu i srpski narod u Hrvatskoj te su, usporedivši rezultate, ustanovili da su Srbi postigli »dvadeset puta manje« od Talijana te kako je provedena kulturna hegemonija u Hrvatskoj nad srpskim narodom, a drugi su naglašavali upotrebu naziva srpski narod u Hrvatskoj, a ne Srbi u Hrvatskoj.⁵¹ U referatima koji su tada izneseni posebno je bila napadana »Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika«, budući da je ona tražila zasebnost hrvatskog jezika od srpskog te se tražilo poštivanje Novosadskog dogovora. Osim toga Đorđe Vučković je iznio informaciju da su se u školama u Hrvatskoj svi učenici morali izjasniti koje su nacionalnosti (navodno u nekim školama i pismeno) što je posebno pogodilo roditelje. Navodno je izjašnjavanje provedeno po nalogu Statističkog zavoda, a ilustrativno ga je opisao Veljko Pribić: »Ja sam bio prisutan kod jednog takvog izjašnjavanja u jednoj zagrebačkoj školi. To je izgledalo ovako: 'Neka ustanu ona djeca koja nisu Hrvati'«. Na sastanku je bilo i govora o ćirilici kao bitnom elementu srpskog nacionalnog identiteta koja je upravo zato »u oba svetska rata bila izvrgnuta varvarskom uništenju«.⁵² Ubrzo nakon objavljivanja sadržaja sastanka 10. srpnja 1971. uslijedila je zabrana raspačavanja spomenutog broja »Prosvjete«.⁵³ Još na samom sastanku riječ je uzeo Dušan Dragosavac koji je upozorio da »bez sputavanja, odnosno ograničavanja u diskusiji, jer svako

predviđao objavljivanje zakona i drugih propisa i akata republičkih organa i organizacija »na hrvatskom, odnosno srpskom jeziku (jeziku Srba u Hrvatskoj)«. SKD »Prosvjeta« tražila je promjene u formulacijama rečenica, a posebno je reagirala na pitanje jezika. Pitanje jezika je bilo posebno osjetljivo, pa je SKD »Prosvjeta« tražila izbacivanje veznika odnosno, i umetanje veznika i između hrvatskog i srpskog jezika te izbacivanje sadržaja zagrade (jezik Srba u Hrvatskoj). (HDA, fond SKD »Prosvjeta«, kutija 27).

⁴⁹ SKD »Prosvjeta« je posebno zamjerala što u udžbenicima povijesti »2/3 gradiva otpada na istoriju Hrvata, a svega 1/3 otpala bi na ostalu istoriju«, što je nedovoljno spominjana Oktobarska revolucija (»samo dva školska časa«), »NOB je data u malom fondu sati, a gradivo prenatrpano i nesistematično«, posebno ih smeta činjenica da se ne spominje dovoljno ustanak u Lici i na Kordunu, a kada se govori o kulturnom djelovanju ne spominje se »Prosvjeta« i njeno glasilo »Srpska riječ«. »U obradi nacionalne istorije neglašena je kulturna baština Hrvata, ali ne i Srba u Hrvatskoj«, ne spominje se ni Muzej Srba u Hrvatskoj... (Vidi više o tome u »Prosvjeta«, juli-avgust 1971., br. 608-609, 7-8).

⁵⁰ »Prosvjeta«, juli-avgust 1971., br. 608-609, 14.

⁵¹ »Prosvjeta«, juli-avgust 1971., br. 608-609, 15, 17.

⁵² »Prosvjeta«, juli-avgust 1971., br. 608-609, 13-14.

⁵³ *Vjesnik*, 31. kolovoza 1971., 2.

odgovara za izrečenu i napisanu riječ – da u ovoj situaciji, u diskusijama koje se vode, bez obzira gdje, bez obzira na probleme i bez obzira na različite događaje koji mogu da uznemiruju svakog pojedinca, da nastojimo da sa malo manje emotivnosti, a sa malo više političkog rezonovanja i racionalnosti prilazimo bitnim društvenim i političkim pitanjima». ⁵⁴ Dragosavac je potom oštro napao srpski i hrvatski »nacionalizam«, pa indirektno i članove »Prosvjete« koji su govorili prije njega. Dragosavac se posebno bojao »pojedinaца koji imaju druge namjere, koji razvijaju drugu djelatnost, te je smatrao da se takvima treba suprotstaviti«. Upozoravao je da ukoliko same institucije budu suzbijale takve pojedince, da će biti manje potreba da se djeluje »odozgo«. Međutim, očito je Dragosavac, koji je u Savezu komunista bio »zadužen« za »Prosvjetu«, ipak procijenio da su istupi pojedinaca na spomenutom sastanku bili preradikalni, pa su uskoro poduzeta djelovanja »odozgo«. Stoga je javni tužilac, nedugo nakon izlaska lista »Prosvjeta«, zbog »inzistiranja da se Srbi u Hrvatskoj politički organiziraju odijeljeno od Hrvata, zahtijevajući aktiviranje Kongresa Srba u Hrvatskoj i Glavnog odbora Srba u Hrvatskoj kao isključivo kompetentnih političkih faktora za ustavno utvrđivanje političkog statusa Srba u Hrvatskoj, te zahtijevajući da Srpsko kulturno društvo 'Prosvjeta' kao organ Kongresa Srba u Hrvatskoj i Glavnog odbora Srba u Hrvatskoj i kao politička organizacija građana SR Hrvatske srpske narodnosti ima samostalnu političku platformu i politički koncept...« optužio SKD »Prosvjetu« da negira političku ulogu i povijesni smisao SK Jugoslavije i SK Hrvatske i za još niz teških nedjela. Izlaganja Vladimira Ivkovića, Momčila Kosovića, Milenka Patkovića, Branka Marjanovića, Nikole Rapajića, Milana Nožinića i Srbislava Mikića na savjetovanju Glavnog odbora 10. srpnja 1971. donijela su SKD »Prosvjeti« optužnicu dugu 13 stranica u kojoj je svaki od spomenutih autora više puta citiran. ⁵⁵ U obrazloženju optužnice stoji kako je u »objavljenim

⁵⁴ »Prosvjeta«, juli-avgust 1971., br. 608-609, 12-13.

⁵⁵ Vladimir Ivković je izložio referat koji je izašao u »Prosvjeti« pod naslovom »Ako se rasprave o ovim značajnim pitanjima ostave za kraj godine, biće to razgovor poslije svršenog čina« (Ivković je govorio o prijedlozima Glavnog odbora Prosvjete i njezinim zaključcima, Momčilo Kosović je održao referat koji je izišao pod naslovom »Naša je dužnost, a ne samo pravo, da svojim javnim stavovima doprinesemo punom ostvarenju ravnopravnosti i povjerenju među narodima i narodnostima naše republike« (govorio je o ustavnim promjenama), Milenko Patković je izrekao referat pod naslovom »Ćirilica je bitan element srpskog nacionalnog identiteta pa je upravo zato u oba svetska rata bila izvrgnuta varvarskom uništenju«, Branko Marjanović je održao referat pod naslovom »Srpski narod mora biti u mogućnosti da jednakopravno učestvuje u kreiranju politike i zakonodavnom odlučivanju o svima važnim pitanjima njegovog života, položaja i razvitka«, Nikola Rapaić je održao referat pod naslovom »Nema, ne smije i neće

materijalima sa tog savjetovanja sadržan niz političkih stavova i zahtjeva, koji su antisocijalistički, antisamoupravni i koji su upereni protiv bratstva i jedinstva hrvatskog i srpskog naroda i drugih narodnosti u SR Hrvatskoj.⁵⁶ Zaključak svega je bio da se zabranjuje raspačavanje broja 608-609 »Prosvjete«. Već tri dana kasnije, dakle 2. rujna 1971., Okružni sud u Zagrebu vratio je oduzete primjerke »Prosvjete« SKD »Prosvjeti« o čemu ih je obavijestio dopisom od 21. rujna 1971. godine.⁵⁷

Nakon toga događaja »Prosvjeta« sve do devedesetih godina prošloga stoljeća nije uspjela konsolidirati svoje djelovanje. Rastom i eskalacijom nacionalizama »Prosvjeta« je 1971 godine postala »žrtveno janje«, tj. jedina institucija Srba u Hrvatskoj koja je morala platiti ceh sa srpske strane. To mi je u razgovoru potvrdio i Branislav Čelap koji je u to vrijeme bio direktor Izdavačkog poduzeća »Prosvjeta«. On kaže kako je tadašnja vlast smatrala kako je nužno napraviti balans između Matice i SKD »Prosvjete« ukidanjem obiju institucija. Odluka o ukidanju SKD »Prosvjete« bila je usmena. Paradoks je da je SKD »Prosvjeta« krajem sedamdesetih bila izbrisana iz Registra društvenih organizacija nakon ukidanja, a da Matica Hrvatska to nije bila. Taj je iskaz Čelapu dao Krešimir Mikolčić, tadašnji poslovni tajnik Matice Hrvatske. Navodno u Matici nije bilo nikoga tko bi preuzeo rješenje o formalnom brisanju.⁵⁸ U štampi se tada željelo prikazati »Prosvjetu« kao nacionalističku organizaciju, što je kao posljedicu imalo da je čitavo Društvo bilo stavljeno u stanje pasivnosti. Stanju pasivnosti uvelike je doprinio i Izvršni odbor Društva koji je te iste godine odustao od programatske aktivnosti i od izdavanja lista. »Ne shvata se svrha vlastite samoblokade »Prosvjete« kao svjesnog čina njenog progresivnog rukovodstva da naprednim snagama Hrvatske, njenom Savezu komunista, omogući brže i lakše obračunavanje sa nacionalizmom.«⁵⁹ Nakon 10. srpnja 1971. godine, u 1972. godini, a ni kasnije, nije održana sjednica Glavnog odbora, prestala je uglavnom svaka aktivnost bilo kojeg pododbora SKD »Prosvjete«, a formalno su ukinuti

biti Hrvatske u kojoj Srbima ne bi bila zajamčena puna ravnopravnost i jednakost«, Milan Nožinić je održao referat »Plediram da se ubuduće upotrebljava naziv srpski narod u Hrvatskoj a ne Srbi u Hrvatskoj, jer i naš narod ima sve nacionalne atribute«, a Srbi Slav Mikić »Pododbor SKD 'Prosvjeta' u Osijeku treba da poprimi obeležje malog centra za kulturu Srba Istočne Slavonije i Baranje«. (»Prosvjeta«, juli-avgust 1971., br. 608-609).

⁵⁶ HDA, fond SKD »Prosvjeta«, kutija 84.

⁵⁷ *Vjesnik*, 3. rujna 1971., 2.

⁵⁸ Iskaz Branislav Čelap, 1922.g., bivši direktor Izdavačkog poduzeća »Prosvjeta«.

⁵⁹ HDA, fond SKD »Prosvjeta«, kutija 84.

pododbori u Metku, Drnišu, Kninu, Benkovcu, Islamu Grčkom, Karlovcu i Šibeniku.⁶⁰ Republički sekretarijat za financije nakon 1971. godine nije više isplaćivao i dodijeljivao dotacije SKD »Prosvjeti«. Društvo je u 1972. godini pokušalo pokrenuti časopis »Novi ljetopis«, nakon prestanka izlaženja časopisa »Prosvjeta« u listopadu 1971. »Novi ljetopis« je izašao u 5 brojeva, a potom je i on ukinut zbog nedostatka financija. Te, 1972. godine u »Prosvjeti« je bilo zaposleno za stalno svega četiri radnika dok su ostali bili honorarci. Sekretar Svetozar Zec krajem 1975. godine izvještava kako je »period jesen 1971.- jesen 1975. karakterizirao gotovo totalni moratorijum SKD 'Prosvjete'«. Do 1975. godine jedino je još djelovao pododbor u selu Brđani Kosa koji je njegovao folklor svojega kraja. Osim toga, u periodu od 1971. nadalje niti jedan prijedlog koji je poticao od SKD »Prosvjete« u državnim službama nije bio prihvaćan. U konačnici Svetozar Zec, sekretar izvršnog odbora, obavještava kako u zadnjih nekoliko mjeseci 1975. godine nije bilo ni novaca za isplaćivanje plaća. U očaju zbog potpunog kraha društva Svetozar Zec predlaže načine daljnjeg djelovanja. Kao mogućnost iznosi da se formalno ukine SKD »Prosvjeta« i da glavni odbor postane samostalna institucija SKD »Prosvjeta« bez pododbora. Kao alternativu nude mogućnost osnivanja Centra za istoriju i kulturu Srba u Hrvatskoj. Nakon brisanja iz Registra društvenih organizacija imovinu SKD »Prosvjete« preuzela je Republička konferencija radnog naroda Hrvatske koja je imovinu dala na čuvanje Izdavačkom poduzeću »Prosvjeta«.⁶¹

Epilog čitavom zbivanju je formalno ukidanje SKD »Prosvjete« 1980. godine. U 1990. godini, nakon višestranačkih izbora SKD »Prosvjeta« je obnovljeno, ali je ubrzo nakon toga rad društva u potpunosti zamro zbog ratnih zbivanja. Tek 1993. godine, skromno je započelo oživljavanje »Prosvjete«, ali to je jedna posebna priča.⁶²

⁶⁰ HDA, fond SKD »Prosvjeta«, kutija 84.

⁶¹ Zajedno s imovinom, kako kaže Branislav Čelap, Izdavačko poduzeće dobilo je i Stanka Koraća, urednika SKD »Prosvjete«. Čelap svjedoči kako je Korać preuzeo uredničke poslove u Izdavačkom poduzeću »Prosvjeta« iako su mu (Čelapu) izričito rekli u Republičkoj konferenciji radnog naroda Hrvatske kako Korać ne bi smio obavljati poslove urednika. Korać je bio urednik knjige »Vjetrom vijani«, spomenice SKD »Prosvjeta« (1971.) i »Književne hrestomatije« (1979.). »Književna hrestomatija« bila je nakon izlaska iz tiska teško napadana, a Čelap kaže kako knjigu vlasti nisu zabranile, već je neka privatna osoba otkupila čitav tiraž. (Iskaz Branislav Čelap, 1922.g., bivši direktor Izdavačkog poduzeća »Prosvjeta«.)

⁶² U izradi ovoga teksta molio sam za sugestije nekoliko osoba. Sada im se najsrdačnije zahvaljujem: Dušan Matić, Branka Fulanović i Velimir Sekulić. Posebno se zahvaljujem gospodinu Branislavu Čelapu koji mi je, kao živi svjedok svih zbivanja, dao opširan iskaz o događajima u vrijeme kada je on bio direktor u Izdavačkom poduzeću »Prosvjeta«.

Summary:

Serbian cultural union »Prosvjeta« was established in Glina in 1944. »Prosvjeta« had lot of subcommittees, edited newspapers »Srpska riječ« and tried to establish Museum of Serbs in Croatia, Central library, Archive and printing house. Lot of these projects did not succeed. During 1971 »Prosvjeta« reacted applying respecting of agreement from Novi Sad and asked for changes in constitution and course books of history and letters. After this, »Prosvjeta« was accused for antisocialistic attitudes. »Prosvjeta« stopped its activities at the end of 1971 and in the 1980 was abolished.